

IZVJEŠTAJ O RADU U NAŠIM PRIMORSKIM
ARHIVIMA NA PROUČAVANJU GRADIVA
ZA ALBUM FILIGRANA

Vladimir Mošin

Studij vodenih znakova, koji se u toku XX. vijeka razvio u Rusiji i u Zapadnoj Evropi u zasebnu historijsko-filološku disciplinu, još nije bio njegovan u jugoslavenskoj nauci. Međutim arhivi na teritoriju Hrvatske Narodne Republike sadržavaju bogat materijal, koji bi mogao u jednu ruku proširiti i korigirati dosadašnje naučne rezultate postignute u drugim zemljama, a u drugu – stvoriti siguran hronološki kriterij baš za *balkansku paleografiju i diplomatiku*. Navedeni razlozi pobudiše me, da podnesem prijedlog o prikupljanju tog materijala radi izdavanja serije albuma filigrana iz naših arhiva. Prvobitno sam imao misao, da bi se to dalo izvršiti kolektivnom suradnjom naučnog osoblja dotičnih arhiva uz rukovođenje i redakciju Historijskog instituta Akademije i da bi se izdavanje moglo započeti kao prvom sveskom – albumom filigrana XIV.–XV. vijeka.

Pošto je moj prijedlog bio prihvaćen od Akademije, pristupio sam tehničkoj pripremi suradnika na materijalu Arhiva Jugoslavenske akademije. Suradnjom dvojice mladih suradnika – Seida Traljića diplomiranog historičara i svršenog polaznika paleografskog tečaja u Institutu, i Vesne Zvijezdić stud. historije, u toku mjesec dana, u vremenu od 15. kolovoza do 9. rujna 1949. g. pregledano je u Arhivu Jugoslavenske akademije 2085 hist. dokumenata od najstarijeg doba do 1528. g., te je iz njih precrtano 637 filigrana. Nakon toga pregledan je za isto doba materijal, koji se nalazi u Državnom arhivu u Zagrebu: zbirke: 1. Dokumenta medievalia varia sa 859 dokumenata, odakle je precrtano 133 filigrana, 2. Cista privilegiorum Regni – 142 dokumenta sa 48 filigrana i 3. Archivum Civitatis Zagrabiae-Diplomata fasc. IV–VII sa 29 filigrana. U isto vrijeme navedeni suradnici uvedeni su i teoretski u metodu rada s vodenim znakovima prema postojećoj literaturi, u prvom redu – izdanjima Briqueta i Lihačeva.

Pomenuti rad, koji je u jednu ruku pripremio suradnike za predvideni posao, a u drugu već je prikupio glavni dio materijala, koji se nalazi u zagrebačkim arhivima (ostali su neobrađeni još kaptolski arhiv, koji je obrađen nakon povratka iz Dalmacije, i nadbiskupski, koji je u zimsko vrijeme nepristupačan za rad), pokazao je također, da bi se i obradi vanje gradiva iz svih naših ostalih arhiva dalo izvršiti *samo* radom navedenih suradnika, i da za to ne bi trebalo angažirati suradnju osoblja dotičnih arhiva. Kako je količina materijala, koji bi došao u obzir, potpuno nepoznata, odlučio sam, da se za ovu godinu ograničim prvenstveno na rad u dvije glavne arhivske zbirke u Dalmaciji – u Zadru i u Dubrovniku, i da usput pregledam, a ukoliko će biti moguće, i da obradim, materijal iz drugih arhivskih zbiraka. Stoga sam sa S. Traljićem krenuo 13. IX. 1949. g. u Zadar preko Rijeke, uputivši V. Zvijezdić neposredno u Dubrovnik, gdje bih imao da se s njome sastanem 17. IX. t. g.

Posjeta riječkog Državnog arhiva uvjerila me je, da za duže vremena taj Arhiv mora biti izostavljen iz plana našeg rada, a i uopće iz svakog naučnog rada. Taj se arhiv nalazi tek u najprvobitnijem stadijumu stvaranja: baš sada prikupljaju se tamo arhivske zbirke iz Istre, koje se zbog nevjerovatne skućenosti prostora (jer je veliki dio iste zgrade zauzet Muzičkom školom) slažu po sobama i u podrumu na podu pa do stropa. Time je i stariji dio arhiva potpuno zatrpan, a i noviji je potpuno nepristupačan, jer se njegova katalogizacija još nije mogla započeti. Trebat će intenzivnog rada nekoliko stručnjaka da bi se u nekoliko godina sav taj materijal tek razmjestio po policama i najsumarnije katalogizirao.

Ostavivši zasada postrance arhive Krka, Cresa i Lošinja na Krku, gdje prema podacima ekspedicije prof. Štefanića, nema materijala za XIV. vijek i ima tek malo materijala za XV., stigismo u Zadar 15. IX. Ondje se nalaze zbirke: Zadarski notarski arhiv, Zadarski dukali, Šibenički notarski arhiv, Trogirski arhiv, Splitski sudski arhiv, Korčulanski arhiv i samostanski arhivi sv. Krševana, sv. Dominika, sv. Nikole i Rogovski. Nakon pregleda materijala povjerio sam Traljiću, da obradi za XIV. i XV vijek u prvom redu zbirku Šibeničkog notarskog arhiva i da prikupi detaljnije podatke o količini materijala u ostalim zbirkama, te da me o tome nakon dvije nedjelje izvijesti u Dubrovnik.

U Dubrovniku započeo sam rad s honorarnom suradnicom V. Zvijezdić i uz dobrovoljnu pomoć Olge Mošin, 17. septembra 1949. Prema prvobitnom planu namjeravao sam da prikupljam materijal za XIV. i XV. vijek. Tako smo u toku prvih 10 dana obradili pet serija (Praecepta Rectoris, Reformationes, Acta consilii Rogatorum, Secreta Rogatorum i Acta Consilii Minoris) i jedan dio šeste serije (Acta Consilii Maioris). Pri radu pokazalo se, da ovako ne bi bilo moguće sa sadašnjim brojem suradnika savladati čitav materijal Dubrovačkog arhiva za oba stoljeća, ali bi se dalo prikupiti *cijelo* gradivo za XIV. vijek, te sam u tom smislu promijenio prvobitni plan. O istom sam izvijestio Traljića, preporučivši mu, da prikupi materijal za XIV. i XV. vijek samo iz jedne serije, i da se nakon toga pridruži nama u Dubrovnik, da bi smo tako

bili u stanju potpuno obraditi materijal Dubrovačkog arhiva. Traljić je to i izvršio. U toku dvije nedjelje prikupio je materijal iz Šibenskog arhiva za XIV. i XV. vijek i iz Splitskog sudskog arhiva za XIV. vijek, te je 1. oktobra stigao u Dubrovnik. Odavde sam ga poslao u Kotor, gdje je on obradio sav raspoloživi materijal za istu periodu i dobio informacije o drugim arhivskim zbirkama u Južnom primorju, a onda se pridružio nama na radu u Dubrovačkom arhivu.

U toku mjesečnog rada nama je pošlo za rukom da iscpimo *sve* gradivo iz svih 57 serija i zbiraka Dubrovačkog arhiva. To je golem materijal, velike vrijednosti za dalji studij filigrana. Naročit je značaj ovoga materijala u tome, što je on tek relativno neznatnim dijelom sastavljen od zasebnih akata, koji su mogli nastati na slučajnim komadićima papira iz jednog većeg vremenskog razmaka, dok je najvećim dijelom okupljen u kodeksima, koji obuhvataju veće komplekse papira, te time daju *siguran kriterij za njegovo datiranje*. Druga je činjenica isto toliko važna: da među serijama Dubrovačkog arhiva ima više zbiraka, u kojima svaka sveska obuhvata tek dvije-tri godine, a često i samo jednu godinu, te time dobivamo neprekidan niz knjiga od najstarijeg doba do najnovijeg vremena, i to skoro *redom za svaku godinu*. Naposljetku, treća je vanredno važna činjenica: paralelne serije često puta daju paralelne knjige za iste godine, što omogućuje mnogo tačnije proučavanje pitanja *varijanata pojedinih tipova filigrana*. Pored toga treba istaknuti još dvije važne strane u kvalitetu dubrovačkog materijala: 1. knjige većinom nisu obrezivane, te se time omogućuje tačno određivanje dimenzije papira i 2. u znatnom broju knjiga nalazimo na kraju prazne listove, koji daju čistu sliku vodenog znaka i mreže njegove osnove (*vergeures* i *pontuseaux*).

Pošto je čitavo gradivo Dubrovačkog arhiva za XIV. vijek bilo obrađeno i pošto sam prikupio podatke o količini materijala, koji bi otpao na XV. vijek, ponovo sam poslao Traljića i Zvijezdićevu u Zadar radi prikupljanja cijelog preostalog materijala za XIV. vijek. Taj je posao dovršen za 10 dana. Pored toga usput je prikupljen materijal iz Splitskih arhiva (dva ormara s različitim aktima u Muzeju i splitski kaptolski arhiv; nije se moglo raditi u Splitskom nadbiskupskom arhivu, koji još stoji zatrpan iz vremena bombardiranja) i prikupljene su informacije za biskupski arhiv u Šibeniku.

Prema tome, petonedjeljnim radom u dalmatinskim arhivima prikupili smo *sve* gradivo za XIV. vijek iz:

1. Dubrovačkog Državnog arhiva i novoprimitljenog sudskog dubrovačkog arhiva,
2. Šibenskog notarskog arhiva,
3. Splitskog notarskog arhiva,
4. Splitskog kaptolskog arhiva,
5. Zbirke Splitskog muzeja,
6. Zadarskog notarskog arhiva,
7. Korčulanskog notarskog arhiva,
8. Kotorskog arhiva.

Pored toga pregledano je više zbiraka, u kojima se nije našlo materijala za XIV. vijek (samostanski arhivi iz Zadra – akti na pergameni, samostanske biblioteke u Dubrovniku i dr.).

Svega je za to vrijeme precrtano više od 2000 varijanata, od čega na XIV. vijek otpada oko 1500 brojeva.

Gradivo je prikupljeno i proučavano u tri postupna prijesjeka: 1. Kronološki po pojedinim zbirkama. Precrtani su *svi* znakovi u svim postojećim varijantama s potrebnim podacima o dimenziji papira i o mreži, što je uneseno u prve spiskove. 2. Sastavljeni su od toga kompleksi znakova po lokalnom kriteriju: svi znakovi iz Dubrovnika, iz Zadra, iz Splita i t. d. 3. Svi se znakovi sada svrstavaju u jednu zajedničku zbirku po tipovima sa svim njihovim varijantama, s kronološkim određivanjem svakog posebnog znaka i u vezi s podacima navedenim u ranijim izdanjima filigrana. Taj rad je još u toku, te će se moći završiti tek u proljeće, kad će toplije vrijeme dopustiti rad u zagrebačkom Metropolitanskom arhivu i eventualno u manjim zbirkama u drugim gradovima, ali već i sada sredeni materijal pojedinih zbiraka pruža više važnih zaključaka.

1. U velikoj mjeri čitav prikupljeni materijal čini vanredno značajnu dopunu dosada poznatom gradivu izdanom od Lihačeva i Briqueta. Od 1060 fiksiranih dubrovačkih varijanata (720 za XIII.–XIV. v., 340 za XV.) samo je 10 varijanata identično s izdanim u navedenim izdanjima; 50 su vrlo slični, ali neidentični, 810 je sličnog tipa, ali različitih varijanata, 190 su još nepoznatog tipa. Prema tome za 99 procenata čitav materijal čini važnu dopunu poznatom gradivu, a i 10 identičnih varijanata važni su po svojim kronološkim podacima.

2. Tipovi filigrana na materijalu iz Dubrovačkog arhiva za XIV.–XV. vijek svjedoče, da u navedenom vremenu Dubrovnik nije imao svoje industrije papira, već se je služio kupljenim papirom, i to talijanske izrade.

3. Papir u dubrovačkim knjigama s filigranima počinje od 1282. godine, t. j. od istog vremena, kad se *javlja uopće najstariji* datirani filigrani.

4. Pošto je Dubrovački arhiv sastavljen od knjiga, koje idu kronološkim redom, i to skoro redom za svaku godinu, mogao se točno ustanoviti red postupnosti u izmjeni znakova. Pri tome se vidi činjenica od najveće važnosti: znakovi iste vrste javljaju se samo u knjigama iz paralelnih serija *samo iz istih godina*, dok *svake* iduće godine neizostavno dolaze *novi tipovi* ili *nove varijante*. To svjedoči, da je Dubrovnik svake godine dobivao nove pošiljke papira iz Italije i nije stvarao kod sebe zalihu, već je valjda sav preostali materijal slao svake godine na prodaju u druge zemlje.

Slična se pojava može vidjeti i na gradivu Zadarskog arhiva, iako se ovdje katkad pored novih znakova pojavljaju i varijante iz prethodnih godina.

5. Filigrani, koje nalazimo u knjigama Dubrovačkog arhiva, većinom daju najranije datiranje dotičnog papira. U vezi s činjenicom svakogo-

dišnje izmjene tipova vidi se, da dubrovački materijal daje baš najraniju granicu pojave dotičnog papira, – činjenica velikog značaja za određivanje kronoloških granica za datiranje akata.

6. Relativno malobrojni akti tuđe, zapadne provenijencije (napuljski, rimski, francuski, mađarski i t. d.) najvećim dijelom pisani su na pergameni. Za XIV. vijek našao sam na papiru samo 7 akata. Njihovi se filigrani u pogledu datiranja slažu s datiranjem navedenim kod Briqueta.

7. Velika zbirka ćirilskih akata, srpskih i bosanskih, isto tako većim dijelom pisana je na pergameni. Iz XIV. vijeka ima dosta akata i na papiru, ali kako je među njima mnogo dokumenata na papiru sitnih dimenzija, to su se vodeni znaci pronašli samo na 26 komada. To su uglavnom akta počev od sredine XIV. vijeka. Vrlo je značajno, da nijedan od filigrana na ovim aktima nema tačnih analogija u dokumentima dubrovačke provenijencije, što upućuje na zaključak, da Srbija u XIV. vijeku nije kupovala papir preko Dubrovčana, nego neposredno od Talijana, vjerojatno od Mlečića. Navedena hipoteza morat će se provjeriti analizom filigrana u rukopisima srpske redakcije iz istog doba.

8. Ista se činjenica javlja i na materijalu drugih dalmatinskih gradova, koji uz zajednički materijal, imaju više svojih specifičnih vrsta papira nepoznatih Dubrovniku. To bi isto tako upućivalo na pretpostavku o njihovim direktnim vezama s talijanskim proizvođačima papira.

9. Velika zbirka turskih akata iz Dubrovačkog arhiva nema materijala s filigranima za XIV. vijek.

10. Zasebno su interesantni ulošci u dubrovačkim knjigama. Neki od njih nose zabilježene datume, drugi se datiraju odgovarajućim stranicama kodeksa, u koje su stavljeni. Ovi su sitni zapisi pisani na komadićima papira, bilo istrgnutim iz starih kodeksa, bilo slučajno sačuvanim u kancelariji. Stoga, prema sigurnim datumima filigrana u kodeksima, ulošci daju približne kronološke granice za zapise takve vrste. Od nekoliko stotina uložaka, koji se nalaze u kodeksima XIV. vijeka našla su se 102 komada s filigranima (odnosno s njihovim fragmentima). U velikoj većini njihovi datumi ili se podudaraju s datumima podataka, na koje se odnose, ili se razlikuju od njih za 2–5 godina. Samo u tri slučaja našli su se ulošci, čiji se znakovi razlikuju svojim datumom od datuma kodeksa za 30–50 godina. Morat će se naknadno provjeriti, da li ti ulošci zaista spadaju u dotične kodekse ili su došli onamo slučajno. U pozitivnom slučaju imali bismo 3% slučajeva nepodudaranja datuma za 30–50 godina na dokumentima takve vrste.

11. Listovi stavljeni kod uveza, ili slučajno uvezani u sredinu kodeksa između njegovih sastavnih dijelova, upućuju na vrijeme, kad su te knjige bile uvezivane. U većini slučajeva konstatirao sam, da je Dubrovački arhiv uvezivao svoja akta krajem XV. i početkom XVI. vijeka, ali ima i kasnijih uveza iz XVII. vijeka.

12. Naposljetku, dubrovački je materijal pružio odličnu građu za opće pitanje evolucije tipova i varijanata. Kao što je istaknuto, ovdašnji

kodeksi daju nove filigrane skoro za svaku godinu, a pod svakom godinom svaki od takvih tipova obično dolazi u nekoliko varijanata, koji se razlikuju bilo nekim sitnim detaljem u konturi slike, bilo njezinim smještajem prema mreži pontuseauxa. To pokazuje, da se izmjene u varijantama nisu pojavile zbog deformiranja znaka pri upotrebi, nego zbog produkcije papira istodobno na nekoliko strojeva. Time se utvrđuje potreba tačnijeg razlikovanja tipova i varijanata, što još nije izvršeno ni kod Lihačeva, ni kod Briqueta, a što se potpuno jasno utvrđuje na materijalu dubrovačkog arhiva.

*

Izještavajući Akademiju o navedenim rezultatima našeg rada, čast mi je u vezi s tim staviti ove prijedloge:

1. Sakupljeni materijal dopušta, da se *u toku 1950. godine pristupi izdanju albuma filigrana za XIII.–XIV. vijek*. U toku iduća tri mjeseca čitav se materijal dalmatinskih arhiva može srediti i spojiti s materijalom zagrebačkih arhiva. U martu mjesecu može se prikupiti gradivo iz zagrebačkog nadbiskupskog arhiva, eventualno, iz manjih arhiva, o kojima će se u najbližem vremenu dobiti potrebni podaci. U aprilu mogli bi se običi biskupski i samostanski arhivi u Dalmaciji – na Krku, u Šibeniku, Trogiru, Hvaru, Makarskoj i Boki (gdje bi se tom prilikom precrtao i materijal za XV. stoljeće). Tokom ljetnjih mjeseci, za vrijeme daljeg rada u Dubrovniku, izvršila bi se kontrola pojedinih nesigurnih podataka i konačna redakcija.

Za izvršenje navedenog plana potrebna je stalna suradnja dvojice suradnika, koji će prema mojim direktivama sređivati gradivo, i jednog crtača (honorarnog), koji će precrtavati filigrane na tablice.

2. Ljeti 1950. g. mogao bi se *nastaviti rad na pripremi drugog albuma filigrana – za XV. vijek*. Kao što je navedeno, taj je materijal već prikupljen iz 6 serija Dubrovačkog arhiva, iz 3 zagrebačka arhiva (Jugoslavenske akademije, Državnog arhiva i Kaptolskog), iz Šibenskog arhiva i iz Kotorskog arhiva. Ovaj materijal znatno je opširniji od gradiva za XIV. vijek, te će zahtjevati veću količinu rada. U Dubrovniku materijal za XV. vijek obuhvata oko 300 kodeksa, u Zadarskom arhivu oko 250, u ostalim arhivima u Dalmaciji od 50–100 knjiga. Da se čitav taj materijal obradi u kraćem vremenskom razmaku, trebalo bi organizirati u toku ljetnjih mjeseci 3 ekipe: u Dubrovnik od trojice suradnika za 2 mjeseca, u Zadar – dvojicu za 2 mjeseca, u crkvene arhive u Dalmaciji 1 suradnika za 1 mjesec; eventualno jednog čovjeka za sjeverne arhive od Osjeka do Varaždina. Ako bi se taj posao obavio u toku dva ljetnja mjeseca (najbolje bi bilo u aprilu i maju, kad još ne će biti velike navale gostiju iz drugih krajeva), materijal bi se dao srediti u toku druge polovice 1950. g. (kad bi se dao nadopuniti i gradivom za XV. vijek iz zbiraka u Bosni, prvenstveno orijentalnih).